

Наталія Стеблина

**ТОЧКА ЗОРУ МАСОВОЇ ЛЮДИНИ
У ПИСЬМЕННОЇ ПУБЛІЦИСТИЦІ
ОКСАНИ ЗАБУЖКО (НА МАТЕРІАЛІ ЗБІРОК
«ХРОНІКИ ВІД ФОРТІНБРАСА» ТА
«РЕПОРТАЖ З 2000-ГО РОКУ»)**

Оксана Забужко відома в Україні не тільки як письменниця, а і як публіцистка. У дослідженнях, присвячених її публіцистиці (зокрема збірці «Хроніки від Фортінбраса») знаходимо фіксацію незвичності авторського висловлювання: говорять про зміну авторських масок у публіцистиці письменниці [5, 186], про особливе сприйняття автором сказанного ним [3, 52], про подвоєння, безкінечне уподібнення речей в її текстах [4, 14]. На нашу думку, незвичність авторського висловлювання в публіцистиці Оксани Забужко можна пояснити тим, що в її текстах поєднуються декілька точок зору, з яких ведеться оповідь.

Досліджувати структуру тексту, де поєднуються різні точки зору, з яких ведеться оповідь, запропонував Б. Успенський. Аналізуючи художні твори, він визначає точку зору (позицію) автора у чотирьох планах: ідеологічному, фразеологічному, просторо-часовому та психологічному [8, 12]. На його думку, кожна з точок зору має у тексті важливе функціональне призначення, за їх допомогою можна зрозуміти, які саме зв'язки поєднують автора та героя, автора та читача та як саме за їх участю у творі відбувається комунікація [8, 170-171].

Зрозуміло, що структура художнього і публіцистичного тексту різняться, проте, на думку самого Б. Успенського, проблема поєднання точок зору, з яких ведеться оповідь, характерна не тільки для художнього, а й для публіцистичного тексту [8, 13].

Подібні дослідження сьогодні є актуальними і для журналістикознавства. Г. Солганик, розглядаючи категорію автора у публіцистичному тексті, говорить, що «подаліше вивчення граней автора-публіциста видається доволі перспективним», бо дозволяє встановити, якою є комунікація між автором та читачем [7, 82].

С. Сметаніна відзначає у повідомленнях сьогоденніших ЗМІ поєднання декількох позицій, з яких ведеться оповідь. На думку дослідниці, це призводить до того, що медіа-текст сприймається та організується по-новому [6, 259], відповідно існує потреба детального вивчення цієї проблеми.

Виходячи з цього, актуальним постає дослідження текстів сучасних публіцистів у подібному ракурсі. Публіцистика О. Забужко є помітним явищем у сучасному медіа-просторі, відтак її важливо вивчати як таку, що має на цей простір значний вплив, зокрема через використання в процесі комунікації між автором та читачем різних оповідних інстанцій. Визначення точок зору, з яких в її публіцистиці ведеться оповідь, видається нам актуальним ще й тому, що в такому ракурсі її творчість не розглядалася.

З огляду на те, що визначення усіх типів точок зору, з яких ведеться оповідь, у публіцистиці О. Забужко потребує окремого дослідження, метою цієї статті є визначення стосунків між точкою зору масової людини та точкою зору автора у збірках «Хроніки від Фортінбраса» та «Репортаж з 2000-го року» та їх порівняння.

Матеріалом для нашого дослідження стали дві збірки публіцистики О. Забужко. Збірка – «Хроніки від Фортінбраса» – це зібрання публіцистичних творів авторки, які виходили в різних умовах, з приводу різних проблем, писалися впродовж тривалого терміну, проте поєднує їх те, що вони призначені для визначеного читача – українського інтелектуала, і відображають проблеми українського інтелектуального середовища (його світовий контекст, потреба сучасного осмислення творчості невідомих в Україні авторів, спроможність української нації до осмислення своєї ролі в історії та культурі тощо).

Друга збірка «Репортаж з 2000-го року» вийшла як результат співпраці О. Забужко та видання «Столичніе новости». Упродовж 2000-го року авторка вела власну колонку у цьому виданні, згодом, зібравши ці матеріали, видала їх окремою книжкою. Ця збірка призначена для масової аудиторії, у збірці піднімаються проблеми, що стосуються усього українського суспільства (проблеми духовності та моралі, обмеженості картини світу сучасного українця, негативного впливу на свідомість радянських традицій тощо).

У зазначених збірках взаємовідносини між точкою зору авторки і зображуваним об'єктом регулюються тим, яке середовище є для авторки

орієнтиром, за його законами відповідно і сприймається авторкою навколишня дійсність.

У «Хроніках...» авторка постійно звертається до середовища світового культурного та інтелектуального досвіду (далі – інтелектуальне середовище). О. Забужко може розглядати на його тлі українську культуру, осмислювати деякі феномени, що в ньому знаходяться, і таким чином актуалізувати це середовище для себе і для своїх читачів. Більшість матеріалів збірки присвячені тому, щоб розімкнути замкнений посттоталітарний український інтелектуальний простір й увести до його обігу сучасні здобутки світової (в тому числі й української) культури, без яких цей простір, на думку авторки, не може функціонувати повноцінно.

Інтелектуальне середовище існує незалежно від державного ладу, кордонів, авторитетів, ідеологій, часу. Певний феномен (окремий твір чи культура цілої нації) визнається авторкою існуючим тільки тоді, якщо він включений до цього середовища, тобто, якщо є промовленим (оприлюдненим), відірваним від ідеології і відкритим до різних тлумачень.

Щоб визнати місце певного об'єкта в інтелектуальному середовищі, потрібно поглянути на нього об'єктивно, зі сторони, незалежно від конкретного «я». (Наприклад, О. Забужко говорить в есе «Дар маргінальності», що дар письменника – «це дар автоматригіналізації – винесення себе „на береги“, „за дужки“ тут-і-теперішньої реальності з тим, аби охопити її „ззовні“, „зі сторони“ естетично формуючим зором» [2, 337], в есе «Психологічна Америка...» авторка висловлює таке бажання: «обійняти [можливості української культури як світової] не скаламученим жодними лінозійним взором» [2, 199], в есе «Людина й культура: коментар до одісеї українського космополита» авторка дає такий рецепт проти «згори заданої малости й обмежености» – «трансцендуватися за межі „я“...» [2, 328] тощо).

Протилежним до інтелектуального середовища є середовище маси. У «Хроніках...» маса – це тоталітарне (та посттоталітарне) суспільство, де всі явища та речі розставлені по своїх місцях, де не може існувати вільної думки, як за всіх усе вирішує ідеологія тощо.

Розглянемо, яким чином авторка зображує пересічну людину (як за логікою, має асоціюватися із суспільством, масою) та українського митця (який відповідно має належати до інтелектуального середовища). Зазначимо, що у публіцистиці «Хронік...» пересічна людина навпаки

включається в інтелектуальне середовище, а український митець – в масу.

Між точкою зору авторки та пересічної людини віднаходимо неспівпадіння у плані фразеології, психології, ідеології та у просторово-часовому плані.

Авторка проводить межу між своїм мовленням та мовленням пересічної людини. Звернімо увагу на те, як авторка описує те, як говорить пересічна людина: «бабусин 1933-й випорснув...» [2, 68], в есе «Апологія поезії в кінці ХХ ст.» Оксана Забужко пише про дитину, яка, говорячи щось несвідомо, влучає у точку [2, 40] тощо. Пересічна людина у «Хроніках...» говорить та оцінює світ, не усвідомлюючи справжнього значення сказаного, всупереч бажанню, проте говорить правильно, точно. Таке несвідоме говоріння та оцінювання є, за О. Забужко, певним механізмом, закладеним у природі, який постачає сутнісну інформацію про світ [2, 42]. Світ завжди є комунікабельним, він промовляє до нас, незалежно від того, усвідомлюємо ми це чи ні. Пересічна людина – одне з можливих джерел такого промовляння. Тому несвідомі висловлювання пересічних людей у «Хроніках...» є висловлюваннями світу, а не більшості. Тому авторка і переповідає їх з певної дистанції, щоб зрозуміти їх справжню вагомість.

В есе «Апологія поезії...» авторка говорить про одну з народних пісень і зазначає, що це пісня «... невідомої поетки, котра пішла зі світу десь так літ із п'ятсототому... Крім цієї єдино універсальної епітафії, на котру заслуговує кожне без винятку людське життя, я не знаю і ніколи не дізнаюся про земні терени тої жінки – але чи то справді потрібно знати?» [2, 39]. У переважній більшості випадків авторка не хоче знати ані деталей з життя пересічної людини, ані особливостей її психології. Людина, її переживання є унікальними у світі тому, що унікальним є цей світ. Психологія пересічної людини є психологією індивідуальності, тому відкриття усіх її особливостей зайве, важливе ж те у ній, що підкреслює оригінальність її досвіду у переживанні світу. Цей досвід є цінним для інтелектуального середовища, тому потребує обережного ставлення і об'єктивного розуміння без втручання певного «я».

Авторка говорить про пересічну людину з певної дистанції. В есе «„Психологічна Америка“ і азійський ренесанс, або знову про Карфаген» авторка розповідає про українську «дівулю», що дає інтерв'ю американському телебаченню. Просторова і часова дистанція між

авторкою та співрозмовницею американських журналістів постійно відчутна [2, 200]. Авторка під час оповіді знаходиться далеко від описуваної ситуації, також вона наголошує на часовому неспівпадінні. В сє «Мова і право», у «Слові до читача» авторка також знаходиться на певній дистанції від пересічних людей (Див. [2, 126-127], [2, 11-12]). Отже, дистанція у просторі та часі необхідна авторці для того, щоб об'єктивно оцінити реальне значення фразеології, психології та ідеології пересічної людини.

Пересічна людина є цінною для інтелектуального середовища, хоч не може сформувати свою позицію у ньому свідомо. Авторка ставиться до неї як до індивідуальності, тому що пересічна людина є цікавим джерелом, завдяки якому можна по-новому побачити світ. В цьому випадку важливе не те, свідомо чи несвідомо пересічна людина стає на певну позицію, а те, що із її допомогою стають більш зрозумілими проблеми світу.

У середовищі маси авторка не бачить людей, чії думки варті уваги. У «Хроніках...» представником цього середовища часто стає український митець. Зображуючи українського митця як людину маси, О. Забужко тим самим демонструє своє ставлення до нього (про це ж говорить і В. Косенко [3, 52]).

Митці, які послуговуються у своїй діяльності думкою більшості, дбають тільки про свої інтереси, представляються авторкою у схожій манері: їх судження примітивні, вона їх перераховує через кому: «... дали-таки йому яєчко, дали, і не просте – золоте! – і в такому-то році, і в такому, і в такому, і надруковане там-то, у такому-то журналі, таким-то видавництві такого-то університету, – оце по-нашому!» [2, 325].

О. Забужко, втручаючись в думки митців, доводить, що в них немає принципово непізнаваної унікальності, яку не можна переказувати, не порушивши.

Отже, у «Хроніках...» ми зустрічаємося із таким принципом у зображенні пересічної людини: авторці важливо знати, з чим ідентифікує себе людина. Якщо з думкою натовпу, то така людина, незважаючи на соціальний статус, освіту – розчиняється в масі. Вона, її твори не можуть бути цікавими інтелектуальному середовищу. Якщо ж людина свідомо чи несвідомо пізнає себе, мислить і говорить всупереч більшості, то до її слів та думок авторка ставиться уважно та обережно, намагається оцінити їх значення для інтелектуального середовища.

У збірці «Репортаж...» авторка орієнтується не на інтелектуальне середовище, а на громадянське суспільство. Громадянське суспільство розвинених західних демократій є її ідеалом. На думку авторки, саме така модель суспільства потрібна сучасній Україні. О. Забужко важливо дізнатися, чому норми громадянського суспільства в Україні не є актуальними тощо.

Для громадянського суспільства важливе почуття духовної спільності [1, 39], національної гідності [1, 84], індивідуальної гідності кожного громадянина [1, 81], милосердя, готовності допомогти іншому [1, 64]. Цивілізоване суспільство – це «спільнота, організована за законами... людського співжиття» [1, 88]. В основі громадянського суспільства – повага до людини як до іншого, що має власну точку зору на світ. Людина в громадянському суспільстві повинна вміти сформувати власну позицію, і поважати, приймати індивідуальність іншого. Важливим є не те, яке місце у суспільстві займає людина, яку освіту має тощо, а її власне людські якості: милосердя, бажання пізнавати нове, відвертість перед собою та іншими тощо.

Тут ми можемо провести паралель між тим, як сприймаються авторкою феномени, що складають інтелектуальне середовище, та люди, що входять до складу громадянського суспільства: О. Забужко цікавить індивідуальність зображуваного об'єкта. Цим обумовлений і відсторонений погляд авторки на нього.

Для маси ж характерна нівеляція індивідуальності, руйнування межі, дистанції між людьми, що входять до маси. Маса уніфікує все різномірне, люди маси мають однакову точку зору на світ, між ними немає розбіжностей тощо. Саме так у збірці «Репортаж...» представлена маса. Зображуючи масу та масову людину, авторка стає на позицію цієї людини, тим самим демонструючи, що масова людина не є індивідуальністю, здатною сприймати світ унікально, і що у подібному сприйнятті світ постає примітивним, тваринним.

У цій збірці масовими можуть поставати усі, як митці, так і пересічні люди. Або ж якщо у «Хроніках...» точка зору масової людини була одною із засобів оцінки українського митця, то у «Репортажі...» з її допомогою оцінюється вже усе суспільство.

Точка зору пересічної людини представлена у «Репортажі...» у тих же особливостях, що й у «Хроніках...», тому ми не будемо зупинятися на цій

точці зору детально. А от взаємовідносини між точкою зору автора та масової людини у «Репортажі...» різняться тим, що у «Репортажі...» авторка часто стає на точку зору масової людини. І тут ми віднаходимо співпадіння у плані простору та часу, у плані фразеології, психології та ідеології, причому таке співпадіння може виникати як внаслідок того, що О. Забужко іронізує над масовою людиною, так і через те, що авторка знаходить масову людину і у собі.

Авторка може бачити ситуацію очима масової людини. Такі приклади знаходимо у матеріалі «Поминки по ювілярові» (авторка провадить пусті балачки із запрошеними на ювілей журналу «Всесвіт» [1, 15]), у матеріалі «Михайлівська площа...» авторка проводить екскурсію Києвом, стаючи на позицію екскурсовода, який хоче розповісти усе швидко, байдуже до того, про що йдеться [1, 43-44], у матеріалі «Коротка фантазія на неспортивну тему» вона разом зі своїм героєм знаходиться біля телевізора і, здивившись на гольовий епізод, не помічає змін, що відбулися за екраном [1, 71].

Подібні «переміщення» авторки демонструють, що знаходження у натовпі призводить до того, що втрачається здатність самостійно мислити, натомість превалюючим стає прагнення думати і говорити, як усі, не замислюючись над суттю речей.

У матеріалах «Дискотека з Великим Братом» та «Від свята до празника» масмо схожі випадки: авторка доволі активно цитує мову масової людини, а згодом ніби й сама починає говорити нею: «І все правильно – адже ж „празнік“, пано... перепрошую, това... кароче, празнік пацани!» [1, 39].

У «Репортажі...» суржик, неправильна російська, мова арго активно використовуються. Цим підкреслюється універсальність мови сучасної масової людини: вона може висловитися з будь-якого приводу, за допомогою одного слова чи вислову вона може окреслити велику кількість речей (наприклад, у матеріалі «Нечитаюча нація» книжковий магазин все одно, що овочевий чи горілчаний [1, 61], у матеріалі «Гроші, і трошки філософії» меценатом для масової людини є як Сорос, так і сучасний «скоробагато» [1, 30], тощо). Таким чином, для масової людини немає різниці, про що вона говорить, її мова уніфікує побачене, вона більше піклується про те, щоб говорити, як усі, про те, щоб якомога точніше назвати світ і таким чином зрозуміти його.

Авторка, переходячи на мову масової людини, ніби тим самим і переймає особливості оцінювання масовою людиною тих або інших подій. Часто вона навіть подає паралельно свою оцінку й оцінку масової людини. Оцінка масової людини не відмежується від мовлення авторки, оцінка масової людини може ніяк не коментуватися, а подаватися як щось таке, що є цілком логічним у певних обставинах: «А гроші у дядьків трудні, ризиковані, ну то повинен він за свої гроші хоч щось отримати, „канкретно“?» [1, 31].

Обмеженість мислення сучасної масової людини постійно фіксується авторкою. Особливо це помітно, якщо авторка, оцінюючи щось зі своєї позиції, згодом використовує оцінку масової людини. Остання таким чином ніби перекреслює сказане авторкою, пропонуючи свої критерії оцінки: «прікольний – непрікольний», «слабо – не слабо». Те, що масова людина може вільно висловлюватися, видає усі особливості її примітивного способу мислення. Масова людина не боїться помилитися, не соромиться власної некомпетентності, бо для неї немає проблеми пізнання.

Психологія масової людини подається як психологія колективна, а не психологія окремої індивідуальності: «Звідусіль, куди не кинь, лине класичний український плач-нарікання на недобрих сусідів... Словом, кривда нам – не люблять нас, не жаліють, і чого, спитати б, коли ми такі хороші?» [1, 82], «всі ми не раз і не двічі опинялися в ситуаціях, де були «прикро вражені відсутністю будинку» [1, 49]. Така психологія, на думку О. Забужко, є психологією заляканої людини, яка змирилася із тим, що її думки ніхто не питатиме, а потім і забула про те, що вона колись ту думку мала. Психологія масової людини є пасивною, а отже, психологією згоди з пануючою системою, психологією уподібнення білошості, яка не хоче щось міняти.

Отже, ми можемо говорити про спільний для обох збірок принцип бачення і зображення людини. Зокрема він визначається опозицією «людина – маса». Якщо людина обирає сторону маси, вона не виступає як цікавий співрозмовник. Бажання панувати, підкоряти усе своїм зазіханням, наявне у масової людини, призводить до того, що, не помічаючи унікальності світу та людей, вона саме втрачає цю унікальність.

У збірці «Репортаж...» звичайна людина, яка сприймає сучасну українську реальність з іронією, вміє дати їй влучну характеристику і стійко тримати удари, яких задає рідна держава, симпатична О. Забужко.

Авторка так само, як і у «Хроніках...», обережно передає її слова, додаючи, що будь-які коментарі автора зайві, така людина висловиться краще за будь-кого, можливо, навіть і за саму авторку (Див. матеріали «Михайлівська площа як дзеркало українського постмодернізму», «Людина в лісі», «Метрополія і провінція» тощо).

Отже, в обох збірках О. Забужко цікавить людина сама по собі, незалежно від національності, освіти чи посади. Проте якщо інтелектуальне середовище, в яке у «Хроніках...» включена індивідуальність, існує паралельно до сучасної дійсності, не залежить від ідеології, державних кордонів, є недоторканим, бо усі акценти у ньому розставляються виходячи з якості (і якостей) включеного в нього об'єкта, то громадянське суспільство у «Репортажі...» знаходиться під постійним тиском сучасної дійсності або традицій недавнього радянського минулого. І якщо в інтелектуальному середовищі є певні механізми, незалежні від людини, суспільства, держави, які підтримують його життєдіяльність, то громадянське суспільство часто опиняється під загрозою. Тому це й провокує більш нестриману, емоційну реакцію авторки.

Те, що у «Хроніках...» авторка звертається до інтелектуального середовища, а у «Репортажі...» до громадянського суспільства, обумовлює і те, наскільки авторка наближається до зображуваного об'єкта. Для того, щоб визначити, чи може бути певне явище включеним до інтелектуального середовища, авторці потрібен об'єктивний погляд – погляд на відстані. Навіть якщо О. Забужко і говорить про митців, які зливаються з масою, вона не стає повністю на їхню позицію: завжди зрозуміло, що хоч авторці й відомі їхні думки, вона тільки переказує їх, цей переказ містить відбиток саме її втручання. А от для того, щоб дізнатися, чи є та або інша людина людиною, об'єктивного погляду виявляється недостатньо. Саме тому авторка і стає на позицію масової людини, щоб зблизка побачити, якою вона є і чи є у неї людська гідність.

Позиція авторки залежить ще й від того, яке середовище є для неї орієнтиром; саме за його законами авторка хоче сприймати й оцінювати дійсність, в тому числі й обирати ту або іншу дистанцію під час оповіді. Авторка мовить, знаходячись у межах певного середовища, проте в «Репортажі...» її переміщення в середовище маси зайвий раз підкреслює те, наскільки неміцними є межі між ним і громадянським суспільством, наскільки значною є загроза їх руйнування.

Отже, суспільство, його проблеми, що розглядаються у «Репортажі...», провокують авторку до зміни поведінки. З однієї сторони вона постійно намагається провести межу між ним та собою, зазначити, що не цікавиться подіями, що в ньому відбуваються, проте з іншої сторони вона глибоко пізнає фразеологію, психологію та ідеологію найтипівшого з його представників – масової людини.

В інтелектуальному середовищі правила давно встановлені, вплинути на них не можна, натомість суспільство (особливо сучасне українське) тільки формується, розвивається, сучасність постійно змінює його, змінити його може й сама авторка, відчуючи це, вона і намагається знайти такий підхід до висвітлення суспільно-вагомих проблем, який би сприяв цим позитивним змінам.

Один із дієвих стосовиб цих змін за О. Забужко – це надання суспільству можливості побачити дзеркальне відображення себе без коментарів і без дистанції. Позиція масової людини, на яку стає авторка, і забезпечує цю можливість, що сприяє комунікації автора із суспільством і суспільства із самим собою.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Забужко О.* Репортаж з 2000-го року. – К., 2001.
2. *Забужко О.* Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика. – К., 2006.
3. *Косенко В.* Соціальна експресія публіцистики Оксани Забужко // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія «Журналістика». – 2004. – № 12. – С. 51-53.
4. *Матвієнко С.* Есей: між алібі та компроматом // Критика. – 2000. – № 12 (38). – С. 12-15.
5. *Пеха М.* Автор у літературно-критичному тексті (на матеріалі збірки О. Забужко «Хроніки від Фортінбраса») // Історико-літературний журнал. – 2002. – № 8. – С. 178-187.
6. *Сметанина С.* Медіа-текст в системі культури. – СПб., 2002.
7. *Солганик Г.* Автор как стилообразующая категория публицистического текста // Вестник МГУ. – 2001. – № 3. – С. 74-83.
8. *Успенский Б.* Поэтика композиции. – М., 1970.